

Marcus 13 en de ‘De Laatste Dingen’

Rochus Zuurmond

Marcus gebruikt aan het slot van zijn Evangelie ‘de tempel’¹ als motief. Vanaf Marcus 11:15 is Jezus daar actief.² Als laatste speelt de scène met ‘het penningske van de weduwe’³ zich af in de tempel. Geheel in de lijn van de profeten wordt (de praktijk van) de tempel gediskwalificeerd. Met het oog op Zacharia 14:1-7 (laatste gericht vanaf de Olijfberg), Ezechiël 10:18v. en 11:23 zou men kunnen concluderen dat ‘de heerlijkheid van de Heer’ (*doxa kuriou*) nu de tempel heeft verlaten.

Wanneer Jezus is vertrokken uit de tempel, gaat hij zitten op de Olijfberg, ‘tegenover de tempel’. Wat daarna komt zou men ‘eschatologische *didachè*’⁴ kunnen noemen. Het accent ligt in het gehele hoofdstuk op de *paraenese*,⁵ hoe de gemeente zich in de ‘verdrukking’⁶ zal gedragen, niet op informatie aangaande het tijdstip van ‘het einde van de wereld’. Alle rekenarij, zoals wij die bijvoorbeeld kennen uit het (redactionele) slot van Daniël en bij sommige sekten, wordt met een toespeling op Zacharia 14:7 van de hand gewezen.⁷

Vers 2 slaat kennelijk op de verwoesting van de tempel. De verbinding met de dood van Jezus is onmiskenbaar.⁸ Wat de evangelist Johannes in 2:19-21 met zoveel woorden zegt is bij Marcus reeds verondersteld: de tempel - gebouw en dienst - en het lichaam van Messias Jezus zijn uitwisselbaar, formeel verbonden door *kataluo*.⁹ Het einde van de één impliceert het einde van de ander en een nieuw begin van de één is correlaat met een nieuw begin van de ander. De tempel is in principe uitgediend. Zijn functie is voltooid. Jezus neemt die als het ware mee in zijn dood. Een nieuwe fase, die overigens al in de voorgaande verborgen lag, kondigt zich aan in de lichamelijke opstanding van Jezus.

De komst van Messias Jezus ‘voltooit’¹⁰ het oude verbond. De *dabhar*¹¹ van God (schepping, bevrijding, vertroosting, verwachting) betreft nu expliciet alle volken in zich. De unieke positie van Israël, zijn geheiligd isolement temidden van de volken, is voorbij.¹² Dat wordt door Marcus symbolisch aangeduid wanneer de voorhang van de tempel scheurt.¹³

Een gevolg van deze voltooiing (wat iets anders is dan ‘afschaffing’) is dat het ‘Nieuwe Testament’ zich uitvoerig bezighoudt met de vraag naar de verhouding van Israël en de nieuwe, Messiaanse Gemeente

uit de volken.¹⁴ Exegeten hebben vaak over het hoofd gezien dat niet alleen perikopen als Romeinen 9-11 en Efeze 2 maar grote delen van het ‘Nieuwe Testament’, waaronder bijvoorbeeld een aantal bekende gelijkenissen,¹⁵ ‘Israël en de Volken’ als thema heeft. De ‘theologie’ van Marcus cirkelt eveneens om dit punt. Het scheuren van de Voorhang in de tempel, is in veel opzichten de ontkenning van het verhaal aangaande Jezus.

De Messiaanse stelling dat met de verschijning van Jezus het Woord tot Israël nu ook de ‘volken’ geldt werd in kringen van Joodse leiders begrijpelijkerwijs gezien als ondermijning van de Joodse identiteit. Het leidde soms tot harde conflicten met Joodse overheden. Niet alleen Handelingen getuigt daarvan, maar ook Josephus.¹⁶ Geen overheid doet ooit vrijwillig en amicaal afstand van haar macht, ook geen Joodse overheid. Het ‘Nieuwe Testament’ draagt daarvan de sporen. Ik vind overigens dat men in zaken als deze een beetje voorzichtig moet zijn met formuleringen en bijvoorbeeld vers 4 (over de dingen die ‘op het punt staan te worden voltooid’) liever niet moet vertalen met ‘dat het zover is’ (NBV). Zulke woordkeus bagatelliseert de plaats en functie van Israël in de geschiedenis van God met de mensen.

De Opstanding

Het thema van de oude en de nieuwe tempel wordt nu door Marcus uitgewerkt. Wat daarbij direct opvalt is de samenhang van de ‘Laatste Dingen’ en het lijden en sterven van Jezus. Zoals zij¹⁷ zal hij worden overgeleverd.¹⁸ Zoals hij¹⁹ zullen het mensen zijn uit de eigen kring die hem overleveren²⁰ aan sanhedrinen.²¹ Zoals hij voor de stadhouder stond²² zullen ook zij voor stadhouders worden gesteld.²³ In hoofdstuk 14 en 15 keren alle tijdsbepalingen van vers 35 expliciet terug: ‘des avonds laat, midden in de nacht, des morgens vroeg.’ Zelfs het kraaien van de haan keert terug als tijdstip waarop moet worden ‘gemaakt’. Wie dat vergeet, vergaat het als Petrus. Wat ‘waken’ in de eindtijd betekent²⁴ wordt zichtbaar in Gethsemane.²⁵

Wanneer wij aannemen dat Marcus veel van hoofdstuk 13 aan bestaande joodse apocalyptische teksten heeft ontleend, wat mij niet onwaarschijnlijk lijkt, is het desniettemin duidelijk dat hij voor een behoorlijke integratie in de rest van zijn evange-

Hoe letterlijk zijn de ‘laatste dingen’ waarover Marcus spreekt, te nemen? Kunnen we bepalen wanneer deze zullen plaatsvinden? Zuurmond denkt hierover na op basis van Marcus 13.

Frans Willem Verbaas borduurt voort op deze exegetische door het tijdbegrip dat Marcus hanteert, te illustreren aan de hand van een eigentijds literair werk: de romancyclus *De tandeloze tijd* van A. F. Th. van der Heijden.

Rochus Zuurmond is emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.
Frans Willem Verbaas is predikant te Schoonhoven.

¹ Hebr. HABBAYIT, ‘het Huis’, vgl. 11:17.

² 11:15, 27; 12:35.

³ 12:41-44.

⁴ Leer, onderrichting. Een rabbi die ‘leert’ gaat zitten (Matt. 5:1, 23:2; Mark 9:35 etc.).

⁵ Vermaning, vertroosting, aanwijzing hoe het zou kunnen.

⁶ Gr. *thlipsis*.

⁷ Vs 32.

⁸ Zie 14:58 en 15:29 en hieronder bij voetnoot evv.

⁹ Losmaken, afbreken: 14:58, 15:29.

¹⁰ 13:4. Gr. *sunteleo*, voltooiën, volindigen.

lie heeft gezorgd. Er zijn trouwens ook elders in Marcus verwijzingen naar 'De Laatste Dingen.'²⁶ Marcus wil door al die verbanden duidelijk maken dat *de laatste dingen met dood en opstanding van Jezus zijn aangebroken*. Wat er verder in de mensgeschiedenis is gebeurd of alsnog moege gebeuren, alles staat onder de kritiek van dit Messiaanse, ongehoord intensieve 'midden van de tijd.'

De Messiaanse presentie wacht nog op zijn laatste onthulling. Het is van belang dat tegenover sommige enthousiasten te onderstrepen.²⁷ De opstanding van Christus wordt ons als een beloftevolle werkelijkheid aangereikt, maar ze is niet ons geestelijk eigendom. Beide, Pasen zowel als de Verschijning in heerlijkheid²⁸ liggen buiten het terrein van onze dagelijkse ervaring. Over het hoe en wanneer van de parousie laat zich in menselijke termen niets zeggen.²⁹

Zoals het laatste woord over Jezus' lijden en sterven openbaar wordt op Pasen, zo wordt het laatste woord over het lijden van de mensheid in onze dagen openbaar in zijn parousie. Men kan over de eschatologie niets zeggen buiten Christus om. Er is een voortdurende perichorese tussen die twee. Deze samenhang zou kunnen verklaren waarom Marcus - in tegenstelling tot wat in apocalyptische literatuur gebruikelijk is - geen melding maakt van een 'laatste gericht.' Dat heeft plaatsgevonden op Golgotha.

De verbinding tussen het lijden van Christus en het lijden in onze dagen is allerminst een 'verklaring' van het lijden in onze dagen. Lees Job! 'Zingevingsvragen' zijn wel het laatste waarmee wij ons als theologen in deze wereld bezig moeten houden. Wij zijn geen spindoctors. Onze menselijke geschiedenis heeft geen 'zin'; er zijn alleen maar raadsels. De verkondiging van de Laatste Dingen geeft ons echter op zijn minst de zekerheid dat de verschrikkingen van onze dagen, evenals de kruisiging van Jezus, niet 'de laatste dingen' zijn. Hooguit zijn zij een verborgen verwijzing naar de macht van het kwaad ('de zonde'), een destructief beginsel dat zich onder ons roert,³⁰ maar dat niet het laatste woord heeft.

Ook dat moet af en toe tegen enthousiasten worden gezegd. Hall Lindsey en de captains van de Amerikaanse doomsday industry zijn gevaarlijke sektariërs. Zij halen een werkelijkheid naar zich toe die niet aan ons is. De werkelijk Laatste Dingen werden geopenbaard op de Paasmorgen. Dat gehoord hebbend kunnen we hopelijk ook wat nuchterder leren nadenken over de huidige dingen, zonder ons te verliezen in absurde dromerijen.

Wat betekent het nu voor prediking en pastoraat dat 'de laatste dingen' vanuit Christus moeten worden verstaan? Dat kan exegetisch het best worden toegelicht aan twee begrippen, die beide in Marcus 13 voorkomen, namelijk het bijbelse concept van tijd (in het bijzonder van 'dagen'³¹) en van 'nabijheid'.³²

Uren, maanden, dagen, jaren

De bijbelse mens leeft 'dagen'. Een 'dag' is in de bijbel iets anders dan een tijdsverloop op de kalender. Uren, dagen, maanden en jaren op de kalender worden bepaald door hun nummer en hun aantal. In het 'Oude Testament' wordt een geleefde 'dag' bepaald door de gebeurtenis die deze dag domineert. In Genesis 47:9 horen wij de aartsvader Jakob op de vraag naar zijn leeftijd antwoorden: 'de dagen van de jaren van mijn vreemdelingschap zijn 130 jaren'. Volgens de kalender waren het 130 jaren, maar als dagen van zijn leven³³ worden ze gekarakteriseerd als 'vreemdelingschap'. Hetzelfde geldt voor de overige tijdsbepalingen, zoals geslacht³⁴ en jaar.³⁵ Zij zijn iets afstandelijker dan de dag en iets minder onmiddellijk dan het 'uur',³⁶ maar eveneens kwalitatief bepaald. Daarom kunnen zij komen,³⁷ gaan³⁸ en terugkeren.³⁹ Met andere woorden: een dag uit het verleden kan tevens een dag zijn uit ons heden of onze toekomst. Dat is de zin van de bijbelse 'feesten',⁴⁰ dagen waarop men 'gedenkt'⁴¹ dat wil zeggen: die dag als het ware beleeft.

De bijbelse teksten veronderstellen dus geen lineair voortgaande tijd. Er heerst geen chronologie.⁴² 'Geschiedenis'⁴³ is niet de vulling van een vooronderstelde abstracte 'tijd', maar wat wij 'tijd' noemen is veel meer een onbenoemd bijverschijnsel van wat geschiedt, een in zichzelf betekenisloze vorm van de 'woorden'⁴⁴ die zich onder ons en aan ons voltrekken. Natuurlijk kent men ook in het 'Oude Testament' het verschil tussen gisteren en morgen, maar men denkt daarbij niet primair in termen van volgorde. Wij doen dat trouwens ook niet altijd. Ook bij ons kan 'gisteren' of 'morgen' meer een kwaliteit zijn dan een datum, zoals in John Lennon's *Yesterday*.

Ook is het goed nog eens te onderstrepen dat de bijbelse opvatting van 'tijd' nauw verbonden is met die van 'ruimte'. Hebreeuws OLAM is zowel 'eeuw' (d.w.z. periode die een bepaalde DABHAR nodig heeft om tot voltooiing te komen) als 'wereld'. Een MO'ED is zowel een afgesproken tijd als een afgesproken plaats. Ruimte en tijd (als men die termen wil gebruiken) zijn geen categorieën of concepten die men zich leeg en abstract kan denken. Ik kan het niet eens zijn met sommige exegeten die stellen dat er in de bijbel een primaat is van de tijd over de ruimte. Dat is een anachronisme. Wat wij 'ruimte' noemen en wat wij 'tijd' noemen zijn beide eenzelfde onbenoemde uiterlijke vorm van de kwaliteit van menselijk leven dat plaats vindt. Wanneer een dag 'komt',⁴⁵ dan komt hij als het ware in ruimtelijke vorm. Zo is ook de voltooiing van Gods geschiedenis niet alleen 'tijdelijk', maar ook 'ruimtelijk': een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

De rabbijnse tegenstelling van 'deze eeuw' en de 'komende eeuw', die wij eveneens in het Nieuwe Testament aantreffen,⁴⁶ moeten wij dan ook niet uitsluitend verstaan in termen van tijd op de kalen-

¹¹ DABHAR, meervoud DEBHARIM, is 'woord', 'geschiedenis'. Zie ook bij voetnoot en.

¹² Gal. 3.

¹³ 15:38.

¹⁴ Gr. εθνή, Hebr. GOYIM.

¹⁵ 'De Arbeiders in de Wijngaard' (Mat. 20:1-16), 'De Twee Broers' (Matt. 21:28-32), 'De Verloren Zoon' (Luk. 15:11-32) e.a.

¹⁶ Ant. XX,200vv.

¹⁷ 13:9.

¹⁸ 14:42.

¹⁹ 14:21, 44, etc. 'Verraden' (paradidōmi) is letterlijk 'overleveren'.

²⁰ 13:12, 14:18; het thema komt uit de Psalmen. Zie Ps. 35:14v., 41:10 etc.

²¹ 14:55.

²² 15:1.

²³ 13:9.

²⁴ 13:35-37. Zie ook 1 Tess. 5:6.

²⁵ 14:37v.

²⁶ Zie 1:15, 8:38, 9:1 en het daarop onmiddellijk volgende verhaal van de Verheerlijking op de Berg.

²⁷ 2 Tess. 2:2; 2 Tim. 2:18.

²⁸ Gr. parousia.

²⁹ 13:32; zie ook 1 Kor. 15:35-58.

³⁰ 13:8, 13, 24.

³¹ Vss 17, 19, 20, 24, 32

³² Vs 28v.; vgl. ook 1:15.

³³ Gen. 47:8.

³⁴ Hebr. dor.

³⁵ Hebr. shana.

³⁶ 13:11 en 32.

³⁷ Jer. 7:32 etc.

³⁸ Ex. 23:16.

³⁹ 2 Sam. 11:1.

⁴⁰ Hebr. mo'adim, 'gezette tijden'.

⁴¹ Hebr. zakhar.

⁴² Evenmin kent de bijbel een cyclisch tijdsbegrip zoals de Stoa met haar eeuwige wederkeer.

⁴³ Hebr. dabhar, 'woord'. Zie ook hierboven, bij voetnoot.

⁴⁴ Hebr. debharim.

⁴⁵ 1 Thess. 5:2 etc.

Foto: Anton Sinke

der. Het zijn twee 'werelden', die er - abstract geformuleerd - allebei tegelijk 'zijn', zodat je als het ware ruimtelijk uit de één kan worden bevrijd⁴⁷ en naar het voorportaal van de ander kan worden overgebracht.⁴⁸

Het is lange tijd mode geweest het antieke min of meer platoniserende denken over geschiedenis en tijd af te zetten tegen een meer specifiek oudtestamentische, joodse opvatting. De eerste zou een gesloten wereldbeeld veronderstellen, de tweede zou lineair teleologisch zijn, toelevend naar een duidelijk omschreven toekomst. Wanneer ik de teksten lees zie ik dat, eerlijk gezegd, zo niet. Natuurlijk zijn er verschillen tussen de wereldbeschouwing van Oude en Nieuwe Testament en die van het Midden- en Neoplatonisme van de vroege kerk. Maar ze zijn niet zo fundamenteel als soms werd aangenomen. Ook de Hellenistische wereld kent nauwelijks abstracte 'tijd', al gebruikt men dan ook nooit 'dagen' om de tijd te bepalen, maar 'tijden'.⁴⁹ In het Platonisme, ook dat van de vroege kerk, is de tijd het niet-zijnde. De tijd telt niet. Evenals in het 'Oude Testament' is men zich uiteraard bewust van het verschil tussen volgend jaar en vorig jaar, maar men hecht er niet veel betekenis aan. Wanneer Augustinus in het elfde boek van de *Confessiones* zegt dat God buiten de tijd is dan drukt hij daarmee in termen van zijn Neoplatonische wereldbeschouwing redelijk adequaat uit wat de Schrift daarover zegt.

Laatste Dingen

Wij mogen niet bij ons ingeburgerde ideeën van

ruimte en tijd zomaar geldig veronderstellen voor de bijbel. Dat gebeurt veel te gemakkelijk. Wanneer de *Naherwartung* inderdaad exclusief in tijdsverloop zou moeten worden verstaan begrijp ik nog steeds niet hoe de vroege kerk een catastrofe als die van de *Parousieverzögerung* kon overleven. Negentiende-eeuwse kunstgrepen als acute of latente hellenisering om dat probleem op te lossen zijn mij nooit erg overtuigend voorgekomen.

Men heeft inderdaad gehoopt en gebeden ('Maranatha') dat het met deze kwaadaardige wereld⁵⁰ snel helemaal zou zijn afgelopen. Wij doen dat nog steeds en terecht, tot in de tekst van het 'Onze Vader'. Men heeft inderdaad het visioen gekend van een spoedig en radicaal einde van 'deze eeuw'.⁵¹ Maar tegelijk heeft men geweten dat dit alles, uitgedrukt in categorieën van tijd, meer een consequentie was van de Messiaanse verkondiging dan de zaak zelf. Paulus noemt het een 'mysterie',⁵² een duistere zaak waaraan nog veel moet worden opgeklaard.

Ruimte en tijd zijn elementen van wereldbeschouwing, maar het gaat tenslotte niet over een wereldbeschouwing. Wereldbeschouwingen gaan en komen. Niet wereldbeschouwelijke voorstellingen zijn van belang, maar de wijze waarop zij worden gebruikt. Het gaat in de Schrift over een geheel nieuwe werkelijkheid die met de verschijning, dood en opstanding van Messias Jezus over ons is uitgeroepen. Die mogen wij beamen; dat heet 'geloof'. Daarover nadenken is 'theologie'. De termen van een wereldbeschouwing kunnen aan de theologie handen en spandiensten verlenen. Echter, niet wereldbe-

⁴⁶ Matt. 12:32, Marc. 10:30, Ef. 1:21 etc.

⁴⁷ Gal. 1:4.

⁴⁸ Col. 1:13.

⁴⁹ Gr. *chronoi*.

⁵⁰ Gal. 1:4.

⁵¹ 1 Cor. 15:51vv., 1Thess. 4:16v.

⁵² 1 Cor. 15:51.

schouwelijke categorieën als ruimte en tijd zijn van belang, maar de wijze waarop zij worden gebruikt. Ook al moet dat nu anders, vind ik toch dat de vroege kerk dat over het algemeen nog niet zo slecht heeft gedaan.

Daarom ben ik niet gelukkig met termen als 'de tweede komst'⁵³ wanneer die exclusief temporeel worden verstaan. Er is maar één komst, maar de laatste onthulling ervan, die van Gods universele *doxa* staat nog uit. Als men zich dit niet anders kan voorstellen dan in data op de kalender: zo zij het. Maar als ik 1 Korinthiërs 15 lees dan is dat niet alleen te proleptisch maar ook te weinig radicaal.

Het duidelijkst is de Heilige Schrift over de aard van 'de laatste dingen' wanneer zij zegt dat die 'nabij' zijn.⁵⁴ Men kan dat zowel ruimtelijk als tijdelijk verstaan. Dingen die 'nabij' zijn bepalen ons denken en doen, onze handel en wandel in deze wereld. Als het Koninkrijk van God in Christus op handen is dan ligt niet het régime van de machten van deze wereld, maar het régime ('koninkrijk') van Christus voor de hand. Hij die 'nabij' is, is op een specifieke manier present. Nabijheid is niet een modus van afwezig-

heid, maar een modus van aanwezigheid!

Het maakt dus niet veel uit of het Koninkrijk van God 'nabij' is in de eerste eeuw of in de 21e eeuw. Dat soort chronologische bepalingen is niet werkelijk terzake. Iedere dag kan de 'dag van de HEER' worden, want wij leven iedere dag, ja ieder uur, onder het beslag van een ander régime, in Christus bevrijd uit de verdrukkende régimes van deze wereld. Dat heeft niets met moralisme te maken. Integendeel. Over de mores moeten we het dan nog hebben. Het gaat over de vrijheid waar Paulus en Luther over schreven.

De 'Laatste Dingen' zijn dus meer kwalitatief dan numeriek en kwantitatief. Men zou kunnen zeggen dat alle dingen die radicaal in ons bestaan ingrijpen vanuit een wereld die wij niet onder controle hebben in zekere zin 'eschatologisch' zijn. De erotiek valt in deze categorie, ook de kunst als het de moeite waard is. De onlangs overleden (joodse) filosoof Jacques Derrida publiceerde een jaar of wat geleden een bundel gewijd aan gestorven vrienden en collega's onder de titel *Chaque fois unique, la fin du monde*. Dat is een theologische uitspraak. Beter kan ik het niet zeggen.

⁵³ De term is gangbaar sinds Justinus Martyr, ±150 AD.
⁵⁴ Gr. *eggus*, Hebr. *QAROBH* en bijbehorende werkwoorden.

IN REACTIE OP ROCHUS ZUURMOND

'Leven in de breedte'

Een literaire illustratie bij Marcus 13

Frans Willem Verbaas

In zijn referaat *Marcus 13 en de 'Laatste Dingen'* zegt Rochus Zuurmond rake en pittige dingen over de eschatologie van Marcus. In deze reactie wil ik op zijn exegese voortborduren door het tijdbegrip dat Marcus hanteert, te illustreren aan de hand van een eigentijds literair werk: de romancyclus *De tandeloze tijd* van A. F. Th. van der Heijden.

In mijn eigen woorden vat ik het betoog van Zuurmond als volgt samen: de eschatologie van Marcus is volop christocentrisch van aard. Jezus is het 'midden van de tijd'; in het leven, lijden, sterven, opstaan en wederkomen van Jezus zijn de definitieve beslissingen over de geschiedenis gevallen. Al wat er voor, tijdens of na Jezus geschiedt, ontleent zijn uiteindelijke betekenis aan dit 'midden'. Hieruit volgt dat de 'laatste dingen' van Marcus 13 (en Marcus onderscheidt zich hierin niet of nauwelijks van de andere bijbelse getuigen) eerder kwalitatief dan kwantitatief of numeriek dienen te worden verstaan.

In de eschatologie van Marcus gaat het niet om een eenmalige voltooiing van de geschiedenis op een zeker jaar, of op een zekere dag, of op een zeker uur. Zuurmond laat ons door zijn nuchtere lezing van Marcus 13 zien hoezeer diens 'laatste dingen' uitwaaieren over zowel het verleden, het heden als de toekomst. De eschatologie van Marcus 13 werpt een kritisch, verontrustend maar ook troostend licht op al wat geschiedt, dag in dag uit...

Dag in dag uit ... Zuurmond wijdt een aparte paragraaf aan het bijbelse tijdbesef. De bijbel rekent bij voorkeur niet in jaren of eeuwen maar in dagen. Nogmaals in mijn eigen woorden: iedere dag is een scheppingsdag, een door God gegeven mogelijkheid waarin de mens tot zijn of haar bestemming kan komen. Iedere dag kan gevuld worden met het gedenken (verleden), het ervaren en vieren (heden) en het verwachten (toekomst) van Gods bevrijdende handelen.¹